

Szymon MARCIŃCZAK

PROCES SEGREGACJI SPOŁECZNEJ W ŁÓDZKIM REGIONIE MIEJSKIM W OKRESIE TRANSFORMACJI USTROJOWEJ

1. Wstęp

Z tematyki prac prowadzonych nad przemianami społeczno-przestrzennymi regionów miejskich w krajach Europy Środkowo-Wschodniej po upadku socjalizmu wyłania się dominacja dwóch zasadniczych problemów badawczych. Pierwszy z nich wskazuje na szybką dekoncentrację regionów wielkich miast w okresie postsocjalistycznym (BORÉN, GENTILE 2007, KUPISZEWSKI, DURHAM, REES, 1998, TAMMARU, KULU, KASK 2004). Chociaż skład społeczny nowych mieszkańców stref podmiejskich wciąż wskazuje na względną heterogeniczność (KOK, KOVÁCS 1999), wyniki prac prowadzonych po roku 2000 podkreślają coraz bardziej elitarny charakter migrantów (LEETMAA, TAMMARU 2007, ZBOROWSKI 2005). Druga dekada transformacji ustrojowej oznaczała zatem czytelny wzrost udziału wyższych kategorii społecznych wśród nowych mieszkańców stref podmiejskich wielkich miast (HIRT 2007, OUŘEDNÍČEK 2007, TAMMARU, LEETMAA 2007, WIĘCŁAW-MICHNIEWSKA 2006).

Drugi z tematów głosi wzrost segregacji społecznej, który zapoczątkowany został przemianami społeczno-gospodarczymi krajów regionu. W konsekwencji terminy, takie jak polaryzacja społeczna, wykluczenie społeczne, enklawy biedy i bogactwa, na stałe weszły do słow-

nika geografii społecznej miasta posocjalistycznego (LISZEWSKI 2004, SÝKORA 2009, WĘCŁAWOWICZ 1998). Jednakże zdecydowana większość opracowań dotyczących zjawiska segregacji prowadzona była w sposób opisowy, co właściwie uniemożliwia studia porównawcze nie tylko pomiędzy krajami regionu, ale także z przemianami, jakie zachodzą w krajach Europy Zachodniej i Stanach Zjednoczonych (VAN KEMPEN, MURIE 2009). Nieliczne prace, które stosują tradycyjne mierniki segregacji, a więc metody umożliwiające ocenę skali zjawiska i jej zmiany, wskazują na obniżenie poziomu zróżnicowania społeczno-przestrzennego – paradoks segregacji posocjalistycznej (SÝKORA 2007). Tym samym w świetle sprzecznych argumentów oraz przy prawie całkowitym braku prac stosujących sprawdzone metody pomiaru segregacji stwierdzić należy, że w celu określenia charakteru, rozmiaru i skutków przestrzennych zmodyfikowanej struktury społecznej w Polsce niezbędna jest większa ilość studiów empirycznych nad przemianami społeczno-przestrzennymi. Studia takie pozwolą odnieść się nie tylko do wyników z końca okresu socjalistycznego w Polsce (WĘCŁAWOWICZ 1992), ale także do rezultatów badań prowadzonych po obu stronach Atlantyku (MUSTERD 2005).

Biorąc pod uwagę rozwój obecnej debaty nad charakterem i pomiarem zjawiska segregacji (PEACH 2009, JOHNSTON, PAULSEN, FORREST 2010), a także wspomniany już brak opracowań empirycznych dotyczących krajów posocjalistycznych, celem podjęcia niniejszego opracowania jest analiza zmian zachodzących w procesie i wzorach segregacji społecznej w Łódzkim Regionie Miejskim w okresie transformacji ustrojowej (lata 1988 i 2002). Segregacja społeczna na potrzeby tej pracy została zdefiniowana jako separacja i koncentracja ludności na podstawie kategorii społecznych lub społeczno-zawodowych (por. MUSTERD 2005). Pamiętając o tym, że pomiar jest kluczowym elementem w studiach nad segregacją (PEACH 2009, JOHNSTON, PAULSEN, FORREST 2010) opracowanie to ma charakter empiryczny i zbieżny z obecną metodologią badań nad tym zjawiskiem. Stąd też kolejnym, bardziej ogólnym celem tego opracowania jest nawiązanie dialogu z autorami prac na temat zjawiska segregacji społecznej w innych krajach Europy Środkowej i Wschodniej, a szczególnie z zajmującymi się kierunkiem zmian społeczno-przestrzennych w pierwszej dekadzie po upadku socjalizmu.

2. Proces segregacji w okresie socjalistycznym oraz po jego zakończeniu

W odróżnieniu od krajów Europy Zachodniej proces urbanizacji w krajach socjalistycznych podporządkowany był przestrzenno-gospodarczej ideologii państwa. O ile w krajach kapitalistycznych rola państwa ograniczona jest do dystrybucji dobrobytu (*welfare*) (VAN KEMPEN, MURIE 2009), zazwyczaj w formie mieszkań socjalnych oraz innej infrastruktury, w mieście socjalistycznym sektor publiczny zasadniczo kontrolował całość rozwoju przestrzennego i gospodarczego kraju – urbanizację oraz industrializację. Przy braku sprawnie działającego rynku nieruchomości nadzorowana przez państwo dystrybucja mieszkań (zwana polityką mieszkaniową), a także innych przywilejów stanowiła główny czynnik determinujący rozwój struktur społeczno-przestrzennych miast w okresie socjalistycznym. Nacisk położony przede wszystkim na rozwój przemysłu ciężkiego, w tym na gałęzie priorytetowe (zbrojeniowa, energetyczna), przy jednoczesnym braku siły roboczej oraz materiałów na rozwój funkcji mieszkaniowej, przyczyniły się do redystrybucji społeczeństwa na podstawie kategorii społeczno-zawodowych (GENTILE, SJÖBERG 2010). Wyniki badań prowadzone w okresie socjalistycznym wskazują na niższy niż w miastach Europy Zachodniej poziom zróżnicowań społecznych (WĘCŁAWOWICZ 1988, 1992).

Pomimo głoszonego mozaikowego charakteru zróżnicowań społeczno-przestrzennych w mieście socjalistycznym (WĘCŁAWOWICZ 1988), przedstawiono także bardziej ogólne modele opisujące wzory przestrzenne tego zjawiska. Według I. SZELENYI (1983), struktura społeczno-przestrzenna w okresie socjalistycznym mogła zostać opisana z powodzeniem za pomocą modelu koncentrycznego. Tym co odróżniało miasto socjalistyczne od kapitalistycznego był większy udział niższych klas społecznych w centrum i na peryferiach (*ibid.*). Wyższe kategorie społeczne zamieszkiwały przedwojenne osiedla willowe oraz osiedla blokowe z okresu socjalistycznego (MARCINIAK 2009, WĘCŁAWOWICZ 1992, ZBOROWSKI 2005). Ponadto w okresie socjalizmu właściwie nie wykształciła się strefa podmiejska (JAKÓBCZYK-GRYSZKIEWICZ 1998).

Upadek socjalizmu przyniósł głębokie zmiany w strukturze społeczno-gospodarczej krajów posocjalistycznych. W szczególności od

wczesnych lat 90. XX wieku coraz silniej akcentowany jest wzrost zróżnicowań społeczno-przestrzennych, a w skrajnych przypadkach nawet polaryzacji, które wynikać mają z przemian gospodarczych i politycznych oraz faktu szybkiego urynkowienia i globalizacji gospodarek krajów Europy Środkowo-Wschodniej (KOVÁCS 1998, LADANYI 2002, LISZEWSKI 2004, SÝKORA 1999). Tym samym nowa forma zróżnicowań społecznych wyraża się przede wszystkim przez uzyskiwany dochód, a przestrzennie manifestowana jest za pomocą sprawnie działającego rynku nieruchomości, stopniowego porzucania ideałów państwa opiekuńczego oraz zmian w strukturze własności i produkcji mieszkań (MARSZAŁ 1999, SÝKORA 2009). W przestrzeni regionów miejskich uwiadcza się to w formie gentryfikacji, suburbanizacji oraz obniżenia statusu społecznego wybranych jednostek mieszkaniowych (sąsiedztw) (MARCINČZAK 2009). Pamiętać także należy, że kontekst historyczny i społeczno-gospodarczy danego regionu miejskiego ma szczególne znaczenie w kształtowaniu przebiegu zmian wywołanych transformacją (MARCINČZAK, SAGAN, w druku). Zróżnicowanie regionalne w tempie zmian systemowych i rozwoju gospodarczym jest wyraźnie czytelne w Polsce, gdzie wielofunkcyjne regiony Warszawy, Krakowa, Wrocławia czy Trójmiasta rozwijają się znacznie szybciej niż dawne, właściwie monofunkcyjne regiony przemysłowe Łodzi czy Katowic (WĘCŁAWOWICZ 2004).

Wielkie kompleksy mieszkaniowe, głównie z końca okresu socjalistycznego, w dużej mierze zachowały swój charakter społeczny. Pomimo wzrastającego odpływu lepiej uposażonej części mieszkańców, obszary te nadal zamieszkane są przez średnie kategorie społeczne (KÄHRİK, TAMMARU 2010, MARCIŃCZAK 2009). Zmiany w strukturze społecznej i przestrzennej miast posocjalistycznych najbardziej czytelne są w centrach oraz w strefach podmiejskich. Strefy wewnętrzne wielkich miast, a ich centra w szczególności, poddane już zostały procesowi gentryfikacji. Jednakże zaznaczyć należy, że nawet w stolicach krajów posocjalistycznych, a także w innych dużych miastach, gentryfikacja jest nadal w fazie początkowej lub inicjalnej (BRADE, HERFERT, WEST 2009, KOVÁCS 2009, MARCIŃCZAK 2009, SÝKORA 2005). To samo dotyczy skali przestrzennej tego zjawiska, które ograniczone jest zazwyczaj do poszczególnych działek lub budynków (*ibid.*).

Znacznie bardziej zaawansowany przestrzennie był i nadal jest proces suburbanizacji. Suburbanizacja określana była mianem głównego

kierunku migracji mieszkaniowych we współczesnych regionach miast Europy Środkowej i Wschodniej oraz istotnym czynnikiem w kształtowaniu zjawiska segregacji po upadku socjalizmu (LEETMAA, TAMMARU, ANNISTE 2009). Chociaż w pierwszych latach transformacji ustrojowej suburbanizację cechował mieszany skład społeczny migrantów (KOK, KOVÁCS 1999, OUŘEDNÍČEK 2007), druga dekada okresu przemian oznaczała zazwyczaj wzrost udziału ludności lepiej uposażonej (HIRT 2007, TAMMARU, LEETMAA 2007). Podobne tendencje zanotowano także w trakcie badań nad ludnością Łódzkiego Regionu Miejskiego (MARCINIAK 2010a). Nowi mieszkańcy stref podmiejskich, pomimo osiedlania się w istniejącej zabudowie, przenoszą się zazwyczaj do masowo wznoszonych domów jednorodzinnych i szeregowych, ale także do nowych i nierzadko strzeżonych kompleksów mieszkaniowych (KÄHRİK, TAMMARU 2008, SIEJKOWSKA 2010, STOYANOV, FRANZ 2006). Innymi słowy, można domniemywać, że proces suburbanizacji z jednej strony doprowadził do złagodzenia zróżnicowania społecznego w skali metropolitalnej, z drugiej natomiast przyczynił się do powstania nowych nierówności pomiędzy poszczególnymi przedmieściami (LEETMAA, TAMMARU, ANNISTE 2009).

Niestety, pomimo wzrastającej liczby prac dotyczących rozwoju procesu segregacji po upadku socjalizmu, nadal brak jest studiów, które wykorzystywałyby mierniki segregacji, a zatem umożliwiły prowadzenie studiów porównawczych (SÝKORA 2009, VAN KEMPEN, MURIE 2009). Ponadto, pomimo głoszonego wzrostu segregacji społecznej, wyniki badań SÝKORA (2007) nad przemianami zróżnicowań społeczno-przestrzennych w rejonie miejskim Pragi (1991–2001) wskazują na spadek poziomu tego zjawiska. Spadek poziomu segregacji upatrywany bywa jako proces tymczasowy i określany jako paradoks posocjalistycznej segregacji przestrzennej (*ibid.*). Oznacza to zatem, że relatywna petryfikacja struktury społecznej dużych zespołów mieszkaniowych, a także jednoczesny napływ wyższych kategorii społecznych na obszary zamieszkałe przez kategorie niższe, gentryfikacja i suburbanizacja prowadzą do (czasowego) wzrostu heterogeniczności społeczno-przestrzennej miasta posocjalistycznego. Praca ta ma na celu prześledzenie procesu segregacji społeczno-przestrzennej w regionie miejskim wielkiego miasta Polski, który cechuje silne kurczenie demograficzne oraz znaczna dekoncentracja ludności (JAKÓBCZYK-GRYSZKIEWICZ 2010). Biorąc pod uwagę sprzeczne argumenty w obecnej debacie do-

tyczącej natury segregacji społeczno-przestrzennej w mieście posocjalistycznym, artykuł ten ma także na celu analizę różnicowań społecznych w przestrzeni regionu, który cechuje się niższą dynamiką wzrostu niż obszary stołeczne, a tym samym dalsze poznanie charakteru procesów urbanizacji po 1989 roku.

3. Obszar badań, materiały źródłowe i metody badawcze

3.1. Łódzki Region Miejski

Delimitacja Łódzkiego Regionu Miejskiego (ŁRM) została przyjęta za LISZEWSKIM (2005). Na potrzeby dalszej analizy zjawiska segregacji obszar ŁRM został podzielony na trzy strefy. Pierwsza z nich, zwana dalej **rdzeniem**, składa się z Łodzi, Pabianic, Zgierza, Konstanczyna Łódzkiego oraz Aleksandrowa Łódzkiego, a więc bezpośrednio sąsiadujących ze sobą miast, które tworzą układ wielośrodkowy z dominacją Łodzi (tab. 1). Do drugiej ze stref, zwanej dalej **podmiejską**, zaliczono gminy wiejskie i miejskie, które charakteryzowały się większym niż 20% udziałem w dojazdach¹ do pracy ludności w wieku produkcyjnym. Ostatnia ze stref, zwana **peryferyjną**, obejmowała wiejskie i miejskie gminy ŁRM, które charakteryzował niższy niż 20% udział w dojazdach do pracy. Podział ten odnosi się zarówno do tempa procesów dekoncentracji oraz siły związków z głównym rynkiem pracy regionu, zatem powinien zapewnić głębszy wgląd w przebieg procesu segregacji w warunkach zaawansowanej dekoncentracji ludności.

Żywiłowy rozwój przemysłu włókienniczego przyczynił się do koncentracji ludności w Łodzi i jej okolicach. Do roku 1918 właściwie nie istniały szersze powiązania funkcjonalne pomiędzy Łodzią a jej zapleczem. Okres socjalistyczny przyczynił się do dalszej industrializacji regionu oraz koncentracji ludności w miastach (JAKÓBCZYK-GRYSZKIEWICZ 1997). Jednakże rozwój terenów miejskich w początkowym okresie socjalistycznym nie wiązał się z rozwojem przedmieść (STRASZE-

¹ Dane o dojazdach do pracy pochodziły z Banku Danych Regionalnych GUS. Z uwagi na fakt, że powyższe źródło nie podaje danych o kierunkach dojazdu, przyjęty w niniejszym opracowaniu udział dojeżdżających do pracy w delimitacji ŁRM był nieco wyższy niż w przypadku innych prac na temat suburbanizacji (por. LEETMAA, TAMMARU 2007).

WICZ 1954). Sytuacja uległa zmianie w końcowej fazie okresu socjalistycznego, kiedy to strefa podmiejska Łodzi, ale także i innych wielkich miast Polski, zaczęła się powoli wykształcać (JAKÓBCZYK-GRYSZKIEWICZ 1998).

Tabela 1. Dynamika ludności w Łódzkim Regionie Miejskim w latach 1978–2008

| Wyszczególnienie | Rok | | | |
|---------------------|---------|-----------|---------|---------|
| | 1978 | 1988 | 2002 | 2008 |
| Rdzeń | 976 151 | 1 025 227 | 978 813 | 953 619 |
| Łódź | 825 230 | 857 413 | 806 728 | 747 152 |
| Pabianice | 68 523 | 75 102 | 75 008 | 72 444 |
| Zgierz | 50 818 | 58 567 | 59 015 | 58 300 |
| Aleksandrów Łódzki | 16 643 | 19 433 | 20 417 | 20 225 |
| Konstantynów Łódzki | 14 937 | 16 980 | 17 645 | 17 516 |
| Strefa podmiejska | 108 727 | 89 802 | 90 170 | 105 226 |
| Wieś | 98 002 | 78 891 | 79 221 | 92 472 |
| Miasto | 10 725 | 10 911 | 10 949 | 12 754 |
| Strefa peryferyjna | 105 888 | 118 492 | 113 105 | 106 260 |
| Wieś | 51 702 | 56 919 | 49 433 | 44 122 |
| Miasto | 54 186 | 61 573 | 63 672 | 62 138 |

Źródło: opracowanie własne.

Okres posocjalistyczny doprowadził do zasadniczych zmian w kierunkach napływu ludności, przede wszystkim w nasileniu procesu dekoncentracji ludności w granicach ŁRM (JAKÓBCZYK-GRYSZKIEWICZ, MARCIŃCZAK, SIEJKOWSKA 2010). Łódź, główne miasto regionu, straciło prawie 10% ogółu ludności, stając się tym samym jednym z najszybciej kurczących się miast w Polsce i Europie Środkowo-Wschodniej (TUROK, MYKHENENKO 2007). Proces depopulacji w ŁRM nie był jednak procesem homogenicznym przestrzennie (tab. 1). Ubytek ludności cechuje głównie miasta rdzenia oraz, zwłaszcza po roku 2000, także strefę peryferyjną. Wzrost ludności w małych miastach rdzenia zatrzymany został w roku 2002. Strefa podmiejska, pomimo ubytku ludności w roku 1988 na skutek zmian administracyjnych granic Łodzi, charakteryzowała się stabilnym jej wzrostem. Trend ten związany był z rosnącym bilansem migracyjnym (JAKÓBCZYK-GRYSZKIEWICZ, MARCIŃCZAK, SIEJKOWSKA 2010). Pamiętać także należy, że dawne tereny wiej-

skie włączone do Łodzi należały do jednostek o szybkim przyroście ludności (MARCINČZAK 2009). Tym samym można przyjąć, że upadek socjalizmu oznaczał punkt zwrotny w procesie urbanizacji ŁRM – zakończył się proces koncentracji ludności, a na dobre rozpoczął proces dekoncentracji (suburbanizacji). Wzrost ludności zanotowano przede wszystkim w zewnętrznych jednostkach rdzenia oraz w jednostkach w strefie podmiejskiej, które przylegały do rdzenia (JAKÓBCZYK-GRYSZKIEWICZ, MARCIŃCZAK, SIEJKOWSKA 2010).

3.2. Materiały źródłowe

Jednostką przestrzenną wykorzystaną w analizie zjawiska segregacji w latach 1988–2002 była „jednostka statystyczna” (JS). Jednostki statystyczne stanowią małe, funkcjonalnie i morfologicznie homogeniczne obszary, których granice zazwyczaj pokrywają się z ulicami, rzekami, granicami większych terenów zielonych. Po zagregowaniu przestrzennym danych do podziału na JS z 1988 roku, do dalszej analizy użyto 1011 JS, do których przypisane były informacje o ludności.

Zmienne wykorzystane w badaniu segregacji pochodzą z danych ludnościowych zawartych w Narodowych Spisach Powszechnych z lat 1988 i 2002. Źródła te zapewniają najpełniejszy zasób informacji o cechach społeczno-demograficznych, który może być wykorzystany w analizach porównawczych pomiędzy okresami socjalistycznym i posocjalistycznym. Niestety, z uwagi na odmienną metodologię badań struktury społeczno-zawodowej ludności w spisach z lat 1988 i 2002, dokładne porównania na podstawie tej zmiennej nie są możliwe. Stąd też, zespołem cech użytym do, przynajmniej ogólnego, porównania struktury społecznej ludności w latach 1988 i 2002 był poziom wykształcenia. Chociaż stosowanie tej zmiennej nie bywa bezdyskusyjne (por. SÝKORA 2009), cecha posiada pięć zasadniczych zalet: 1) w warunkach polskich pozostaje jedyną możliwością do porównań struktury społecznej w dwóch ostatnich spisach; 2) jest jedną z kluczowych zmiennych, które są wyznacznikiem poszczególnych klas/warstw społecznych w Polsce (DOMAŃSKI 2004); 3) zarówno w okresie socjalistycznym (WĘCŁAWOWICZ 1988), jak i posocjalistycznym (MARCINČZAK 2009) cecha ta silnie skorelowana była ze zmienną „pozycja społeczno-zawodowa ludności”; 4) poziom wykształcenia był z powodzeniem

stosowany w studiach empirycznych nad procesem urbanizacji prowadzonych w kraju (por. WĘCŁAWOWICZ 1992) oraz za granicą (SYKORA 2007, TAMMARU, LEETMAA 2007); zmienna dobrze oddaje zróżnicowanie w osiągniętych dochodach – pracownicy z wykształceniem wyższym osiągnęli średnio czterokrotnie wyższy dochód niż z wykształceniem podstawowym (*Struktura wynagrodzeń...* 2003).

W dalszej analizie osoby z ukończonym wykształceniem wyższym zakwalifikowano do wyższych kategorii społecznych, a z wykształceniem zawodowym i podstawowym do niższych kategorii społecznych. Ponadto ze względu na istotną rolę w segregowaniu ludności w mieście socjalistycznym (WĘCŁAWOWICZ 1988), struktura wieku ludności oraz stan cywilny także zostały poddane badaniom zróżnicowania społeczno-demograficznego ŁRM.

3.3. Metody badawcze

Obecnie przyjmuje się, że zjawisko segregacji jest procesem złożonym, w którym można wyodrębnić dwa zasadnicze wymiary: **(nie)równomierność i interakcja/izolacja** (REARDON, O'SULLIVAN 2004, BROWN, CHUNG 2006). Wymiary te określane także bywają jako **separacja** (odnosi się do nierównomierności w rozmieszczeniu ludności) i **koncentracja** (odnosi się do stopnia izolacji danej grupy). Zatem pierwszy z terminów określa stopień separacji grupy społecznej lub etnicznej w ramach większej populacji (miasto, region) i określany bywa stopniem nierównomierności w rozmieszczeniu danej grupy społecznej lub etnicznej. Drugi termin odnosi się do koncentracji danej grupy społecznej lub etnicznej w określonych jednostkach przestrzennych (sąsiedztwach) (VAN KEMPEN, ÖZÜEKREN 1998).

Podział na dwa główne wymiary odzwierciedlany jest także w metodach badawczych. Pierwsze z podejść bazuje na indeksach segregacji, sięga tradycjami do początków szkoły chicagowskiej oraz zazwyczaj mierzy stopień (nie)równomierności w rozmieszczeniu poszczególnych grup społecznych lub etnicznych (PEACH 2009). Drugie z podejść, szerzej rozwinięte w początkach lat XXI wieku, dalej rozwija kwestię interakcji/izolacji poszczególnych grup, a także definiuje segregację wyłącznie jako koncentrację różnych grup ludności w określonych sąsiedztwach (JOHNSTON, POULSEN, FORREST 2010). Według zwo-

lenników indeksów segregacji mierniki te operacjonalizują zjawisko segregacji, a tym samym pozwalają na jego zrozumienie (GRANIS 2002). Chociaż stanowisko to poddane zostało w ostatnich latach ostrej krytyce, głównie przez zwolenników pojmowania segregacji jako koncentracji (POULSEN, JOHNSTON, FORREST 2001), mierniki segregacji nadal dostarczają wielu cennych informacji o sile segregacji, a także pozwalają na porównania wyników z wcześniejszymi pracami (PEACH 2009).

Nowe metody, które dalej rozwinęły kwestię interakcji/izolacji zostały przedstawione w celu badania zmian we wzorach koncentracji. Istotą tych metod jest ustalenie, do jakiego stopnia dana grupa społeczna lub etniczna jest skoncentrowana lub dominuje w wybranych sąsiedztwach (JOHNSTON, POULSEN, FORREST 2002). Głównym narzędziem badawczym stosowanym do analizy stopnia koncentracji danej grupy jest profil koncentracji (JOHNSTON, POULSEN, FORREST 2002, 2005), który stanowi łatwy w interpretacji wykres ilustrujący wzory koncentracji i ich zmiany.

Należy także zwrócić uwagę na fakt, że poleganie wyłącznie na jednym z wymiarów segregacji doprowadzić może do zasadniczo odmiennych, często sprzecznych, rezultatów (por. dyskusję pomiędzy SIMPSON 2004, 2005 oraz JOHNSTON, POULSEN, FORREST 2005). Z wymienionych prac wynika, że składowa (nie)równość (**separacja**) i związane z nią mierniki odnoszą się do procesu segregacji, natomiast profile koncentracji wskazują na wzory segregacji. Raz jeszcze podkreślić należy, że segregacja to zjawisko, które składa się z dwóch głównych wymiarów (**separacji** i **koncentracji**), zatem prace empiryczne powinny opierać się zarówno na miernikach, jak i na profilach. Innymi słowy, w celu zrozumienia zjawiska segregacji musimy poznać procesy, które przyczyniają się do wzorów, ale też i wzory, które kształtują przebieg procesów.

Część empiryczna tego opracowania składa się z analizy separacji wyodrębnionych grup społeczno-demograficznych oraz z analizy koncentracji wyższych i niższych kategorii społecznych. W celu zbadania poziomu separacji posłużono się indeksami „brak podobieństwa” (D) i wskaźnik segregacji (IS). W dalszej analizie interakcji/izolacji wykorzystano wskaźnik izolacji (P^*) oraz profile koncentracji. Szczegółów obliczeniowych wymienionych indeksów dostarcza praca WĘCŁAWOWICZA (2003). Z uwagi na fakt, że obraz zmian przestrzennych w strukturze społeczno-demograficznej w ŁRM został już zilustrowany i pod-

dany analizie (MARCINIAK 2010b), w pracy tej porzeczano na studiach trendów globalnych.

4. Zmiany w procesie separacji ludności

Proces transformacji ustrojowej wywołał jednoznaczne zmiany w strukturze społecznej i demograficznej regionu. Dokładniejsza analiza danych pozwala na wyodrębnienie dwóch czytelnych trendów (tab. 2). Biorąc pod uwagę strukturę społeczną regionu, na pierwszy plan wysuwa się ogólny wzrost poziomu wykształcenia. Przede wszystkim trend ten oznaczał wzrost udziału ludności z wykształceniem wyższym i średnim, przy jednoczesnym spadku udziału osób z wykształceniem podstawowym i zasadniczym zawodowym. Tym samym, proces ten wpisywał się nie tylko w szersze zmiany cechujące późny okres socjalistyczny w Polsce (WĘCŁAWOWICZ 1992), ale także

Tabela 2. Zmiany w udziale ludności ŁRM według cech społecznych i demograficznych (1988–2002) – w odsetkach

| Cechy demograficzno-społeczne | Rdzeń | | | Strefa podmiejska | | | Strefa peryferyjna | | |
|-------------------------------|-------|-------|--------|-------------------|-------|--------|--------------------|-------|--------|
| | 1988 | 2002 | zmiana | 1988 | 2002 | zmiana | 1988 | 2002 | zmiana |
| Poziom wykształcenia | | | | | | | | | |
| Wyższe | 9,60 | 13,84 | 4,25 | 2,48 | 6,74 | 4,26 | 3,03 | 6,53 | 3,50 |
| Średnie | 32,01 | 39,46 | 7,45 | 15,28 | 30,37 | 15,09 | 19,32 | 29,79 | 10,47 |
| Zasadnicze zawodowe | 17,46 | 17,39 | -0,07 | 20,20 | 25,29 | 5,09 | 21,09 | 24,30 | 3,21 |
| Podstawowe | 36,46 | 26,44 | -10,01 | 50,41 | 41,07 | -9,34 | 45,70 | 34,76 | -10,94 |
| Struktura wieku | | | | | | | | | |
| 0–17 lat | 23,06 | 20,20 | -2,86 | 26,73 | 22,33 | -4,40 | 27,60 | 21,68 | -5,92 |
| 18–44 lat | 41,06 | 36,78 | -4,28 | 38,51 | 38,72 | 0,22 | 39,45 | 39,12 | -0,33 |
| 45–64 lat | 19,81 | 27,03 | 7,23 | 18,75 | 22,06 | 3,32 | 18,31 | 22,38 | 4,07 |
| 65 lat | 16,00 | 16,06 | 0,06 | 15,78 | 16,62 | 0,83 | 14,64 | 16,00 | 1,36 |
| Stan cywilny | | | | | | | | | |
| Samotny(a) | 35,80 | 54,03 | 18,23 | 34,25 | 39,05 | 4,80 | 33,41 | 39,30 | 5,89 |
| Zamężny(a) | 64,20 | 45,97 | -18,23 | 65,75 | 60,05 | -5,70 | 66,59 | 60,70 | -5,89 |

Źródło: opracowanie własne.

Tabela 3. Wskaźniki segregacji i izolacji dla grup społecznych i demograficznych regionu miejskiego Łodzi (1988–2002)

| Cechy demograficzno-społeczne | Rdzeń | | | Strefa podmiejska | | | Strefa peryferyjna | | | | |
|-------------------------------|-------|------|------|-------------------|------|------|--------------------|------|------|------|------|
| | IS | | P* | IS | | P* | IS | | P* | | |
| | 1988 | 2002 | 1988 | 2002 | 1988 | 2002 | 1988 | 2002 | 1988 | 2002 | |
| Poziom wykształcenia | | | | | | | | | | | |
| Wyższe | 0,26 | 0,23 | 0,14 | 0,17 | 0,26 | 0,19 | 0,04 | 0,30 | 0,23 | 0,05 | 0,08 |
| Średnie | 0,13 | 0,11 | 0,34 | 0,41 | 0,19 | 0,14 | 0,17 | 0,24 | 0,18 | 0,23 | 0,33 |
| Zasadnicze zawodowe | 0,12 | 0,14 | 0,18 | 0,19 | 0,07 | 0,08 | 0,21 | 0,07 | 0,08 | 0,22 | 0,35 |
| Podstawowe | 0,13 | 0,15 | 0,38 | 0,28 | 0,10 | 0,12 | 0,51 | 0,11 | 0,15 | 0,47 | 0,36 |
| Struktura wieku | | | | | | | | | | | |
| 0–17 lat | 0,12 | 0,15 | 0,25 | 0,20 | 0,05 | 0,08 | 0,27 | 0,08 | 0,06 | 0,28 | 0,22 |
| 18–44 lat | 0,07 | 0,10 | 0,42 | 0,36 | 0,04 | 0,09 | 0,39 | 0,07 | 0,05 | 0,40 | 0,40 |
| 45–64 lat | 0,16 | 0,19 | 0,23 | 0,30 | 0,06 | 0,09 | 0,19 | 0,09 | 0,09 | 0,19 | 0,23 |
| 65 lat | 0,25 | 0,21 | 0,19 | 0,20 | 0,21 | 0,12 | 0,20 | 0,23 | 0,15 | 0,20 | 0,18 |
| Stan cywilny | | | | | | | | | | | |
| Samotny(a) | 0,10 | 0,10 | 0,22 | 0,29 | 0,11 | 0,11 | 0,23 | 0,13 | 0,12 | 0,24 | 0,31 |
| Zamężny(a) | 0,10 | 0,13 | 0,65 | 0,56 | 0,11 | 0,14 | 0,66 | 0,12 | 0,14 | 0,67 | 0,60 |

Źródło: opracowanie własne.

w regiony wielkich miast w innych krajach posocjalistycznych (TAMMARU, LEETMAA 2007). Drugi trend przejawia się w starzeniu i kurczeniu demograficznym ŁRM. Innymi słowy, stałemu spadkowi liczby ludności w wieku 0-17 lat towarzyszy wzrost ludności w wieku 45 lat i więcej (tab. 2). Jednakże proces starzenia demograficznego i spadku liczby ludności, a także zmiany w strukturze społecznej nie były homogeniczne przestrzennie. Ogólny podział ŁRM zaproponowany w tej pracy pozwala na uchwycenie głównych zmian zróżnicowania przestrzennego tych procesów. Strefa podmiejska, jako jedyna z wydzielonych stref, nie tylko uniknęła procesu starzenia ludności, ale zanotowano tam stały przyrost liczby mieszkańców oraz największy wzrost udziału najlepiej wykształconych kategorii społecznych.

Poddając analizie zmiany w poziomie separacji, lub (nie)równomierności w rozmieszczeniu ludności ŁRM według cech społeczno-demograficznych, indeks segregacji (*IS*) wskazuje na relatywnie niski poziom separacji społeczno-demograficznej (tab. 3). Wartości *IS* nie przekraczały 30,00, co oznacza, że nie więcej niż 30% członków danej grupy musiałoby zmienić miejsce zamieszkania, aby osiągnąć równomierność w rozmieszczeniu ludności. Mimo niskich wartości, wskaźnik ten dostarcza cennych informacji o głównych liniach podziału ludności w okresie transformacji ustrojowej. Przede wszystkim status społeczny wyrażony w postaci poziomu wykształcenia był głównym czynnikiem w przestrzennym sortowaniu mieszkańców ŁRM. Ponadto, skrajne grupy społeczne, ludność z wykształceniem wyższym oraz z podstawowym, były najbardziej separowane od reszty mieszkańców danej strefy. Nieco odmienny trend cechował zmiany w rozmieszczeniu ludności według cech demograficznych. Nieznaczny wzrost poziomu nierównomierności w rozlokowaniu mieszkańców charakteryzował ludność pozostającą w związku małżeńskim oraz wszystkie grupy demograficzne z wyjątkiem ludności w wieku ponad 65 lat. Warto także dodać, że wyższy poziom separacji cechował rdzeń oraz strefę peryferyjną. Niższy poziom separacji zanotowano w strefie podmiejskiej. Porządek ten cechował zarówno koniec okresu socjalistycznego, jak i pierwszą dekadę przemian.

W celu lepszego zrozumienia głównej linii podziału mieszkańców ŁRM, a wyrażonej poziomem wykształcenia, posłużono się indeksem „brak podobieństwa” (*D*), który obliczono dla każdej pary z czterech kategorii wykształcenia, dla lat 1988 i 2002 (tab. 4). Analiza wyników *D*

Tabela 4. Wskaźnik braku podobieństwa według poziomu wykształcenia w ŁRM (1988–2002)

| Wykształcenie | Wyższe | Średnie | Zasadnicze zawodowe | Podstawowe |
|---------------------|--------|---------|---------------------|------------|
| Wyższe | x | 0,20 | 0,34 | 0,35 |
| Średnie | 0,17 | x | 0,19 | 0,20 |
| Zasadnicze zawodowe | 0,32 | 0,19 | x | 0,10 |
| Podstawowe | 0,32 | 0,19 | 0,09 | x |

Wartości powyżej przekątnej zawierają wyniki dla danych z 1988; wartości poniżej przekątnej zawierają wartości dla danych z 2002.

Źródło: opracowanie własne.

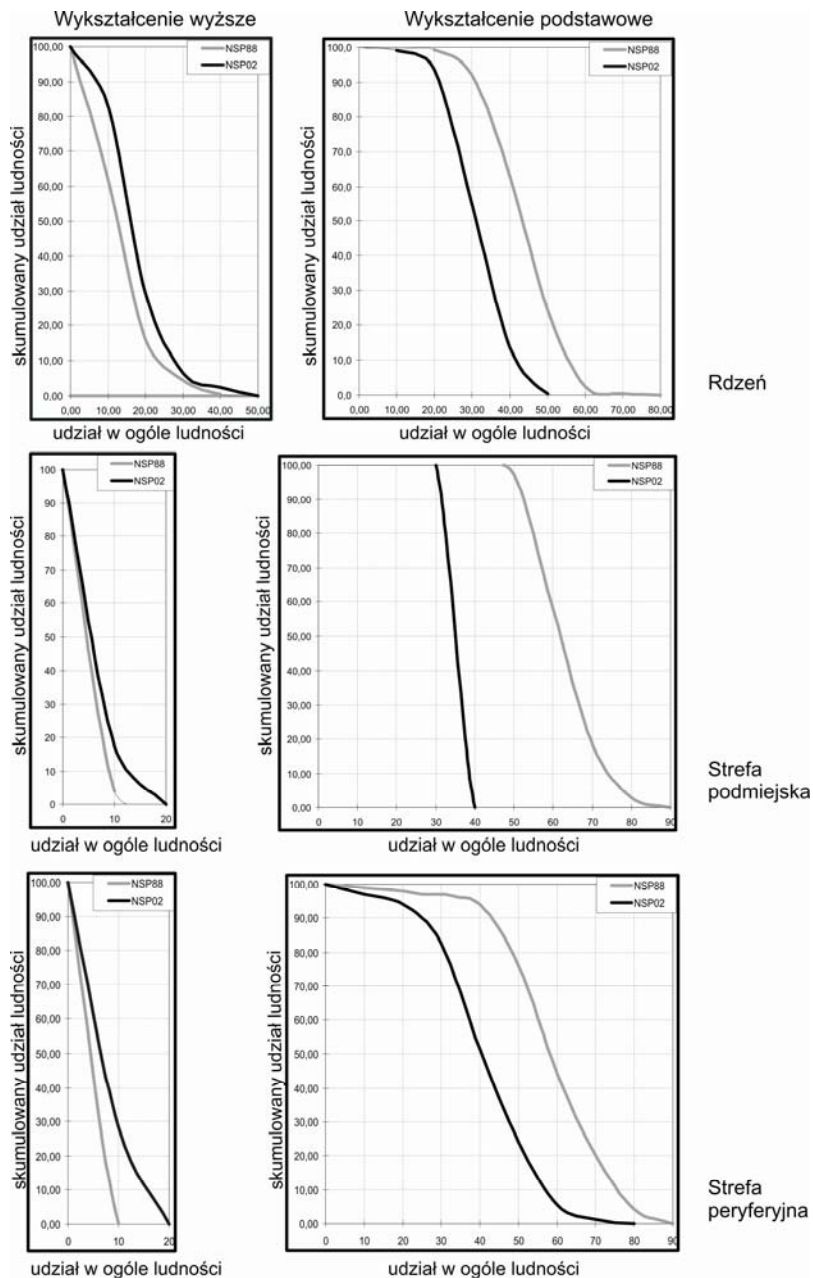
wskazuje na najsilniejszy poziom separacji pomiędzy skrajnymi kategoriami społecznymi – w okresie socjalistycznym i posocjalistycznym wartość D określająca poziom w nierównomierności rozmieszczenia mieszkańców z wykształceniem wyższym i podstawowym wynosiła 30,00 lub więcej. Różnice w poziomie separacji pomiędzy pozostałymi kategoriami wykształcenia były odpowiednio niższe. Innymi słowy, pomimo spadku poziomu separacji, ŁRM w roku 1988 i 2002 charakteryzował następujący trend: im większe różnice w poziomie wykształcenia, tym wyższy poziom separacji przestrzennej.

5. Proces izolacji i koncentracji ludności

W odróżnieniu od indeksów segregacji i braku podobieństwa, indeks izolacji (P^*) oznacza stopień prawdopodobieństwa, że następny losowo spotkany mieszkaniec danej jednostki będzie miał taką samą kategorię społeczną lub demograficzną. Tym samym indeks ten określa stopień absolutnej koncentracji danej grupy mieszkańców. Wskaźnik ten, w przeciwieństwie do IS i D , wskazuje wzrost izolacji wyższych kategorii społecznych, któremu towarzyszył spadek izolacji niższych kategorii społecznych (tab. 3). Pamiętając o tym, że indeks ten dostarcza wartości relatywnych (wprost zależnych od liczebności danej grupy) (por. SIN 2003), jego wyniki powinny być konfrontowane z udziałem określonej grupy w ogólnej liczbie mieszkańców. Dokonując wspomnianej poprawki można stwierdzić, że poziom izolacji wyższych kategorii społecznych był stabilny w okresie transformacji.

Dalszej analizie koncentracji ludności według cech społecznych dokonano za pomocą profilów koncentracji. Do badań wybrano dwie najbardziej separowane przestrzennie kategorie społeczne (rys. 1). Profile koncentracji należy zatem odczytywać jako syntetyczny opis zmian we wzorach koncentracji, który pozwala odpowiedzieć na pytanie: jaki odsetek ludności należący do danej grupy (oś X) zamieszkuje na obszarach o znacznej koncentracji, tzn. w jednostkach, w których dana grupa stanowi 30% lub więcej ogółu mieszkańców (oś Y). Metoda ta pozwala na identyfikację wyraźnego trendu zmian w poziomie koncentracji. We wszystkich z wydzielonych stref odnotowano wzrost poziomu koncentracji ludności z wykształceniem wyższym, przy czym jedynie w rdzeniu ŁRM kategorię tę cechowała znaczna koncentracja – jednostki, w których ludność należąca do tej kategorii stanowiła ponad 30% ogółu mieszkańców. Odmienna prawidłowość charakteryzowała osoby z wykształceniem podstawowym. W każdej ze stref poziomu koncentracji ludności z tej grupy malał. Rezultat tych trendów, a więc wzrastająca elitaryzacja przestrzeni społecznej, najbardziej czytelna była w strefie podmiejskiej. Wynikać to może z wzrostu poziomu wykształcenia autochtonicznej ludności tej strefy oraz z relatywnie wysokiego poziomu wykształcenia wśród migrantów (MARCINIAK 2010a).

Z powyższych rezultatów wyłania się nieco odmienny przebieg zjawiska segregacji w ŁRM w okresie transformacji ustrojowej. W odróżnieniu od wskaźników separacji, które wskazywały na spadek poziomu segregacji rozumianej jako nierównomierność w rozmieszczeniu ludności o określonych cechach, analiza wzorów koncentracji oznacza wzrost poziomu segregacji/koncentracji w przypadku wyższych kategorii społecznych. Odwrotne zależności charakteryzowały ludność z wykształceniem podstawowym. Te wewnętrznie sprzeczne trendy mogą być interpretowane jako dyspersja ludności z wykształceniem wyższym z obszarów, w których kategoria była skoncentrowana i osiedlanie się w jednostkach, gdzie dominowała ludność z wykształceniem podstawowym – strefa podmiejska, ale też strefa zewnętrzna Łodzi (MARCINIAK 2009). Proces ten, przynajmniej obecnie, oznacza wzrost heterogeniczności społecznej poszczególnych sąsiedztw. Jednakże tradycyjne obszary zamieszkania wyższych kategorii społecznych cechowały się rosnącą koncentracją tej grupy. Fakt petryfikacji społecznej obszarów o wyższym statusie społecznym potwierdzony także został stabilnymi wartościami wskaźnika izolacji.



Rys. 1. Profile koncentracji dla ludności z wykształceniem wyższym i podstawowym w ŁRM w latach 1988–2002

Źródło: opracowanie własne

Podsumowując powyższe, w okresie socjalistycznym oraz po jego upadku poziom segregacji społecznej, rozumianej jako separacja, w ŁRM był niski i malał. Najwyższy stopień koncentracji wyższych kategorii społecznych zanotowany został w rdzeniu. Innymi słowy, pierwsza dekada transformacji systemowej nie doprowadziła do zasadniczych zmian w poziomie segregacji społeczno-przestrzennej, a na pewno nie do wzrostu poziomu segregacji społecznej. Pomimo niskiego stopnia zmian na pierwszy plan w skali ŁRM wysuwa się tempo przemian w obrębie strefy podmiejskiej.

6. Podsumowanie

Pamiętając o tym, że rezultaty badań nad zjawiskiem segregacji zależą od tego, jak zjawisko to jest rozumiane, w pracy niniejszej segregacja ludności według cech społecznych lub demograficznych zdefiniowana została jako separacja i koncentracja danych kategorii ludności w ramach szerszej zbiorowości terytorialnej (miasto lub region miejski). Takie podejście do zjawiska segregacji może okazać się bardzo korzystne w warunkach posocjalistycznych, gdzie do tej pory brak jest studiów empirycznych oddających szerszą perspektywę zmian w formie zróżnicowań społeczno-przestrzennych. Ponadto opracowania utrzymane w zilustrowanej w tej pracy metodologii pozwolą na prowadzenie studiów porównawczych z wynikami pochodzącymi z innych części Europy.

Analiza procesu separacji, (nie)równomierności w rozmieszczeniu, poszczególnych kategorii społecznych i demograficznych wskazuje na złożony proces zmian. Z jednej strony poziom separacji wyższych kategorii społecznych nieznacznie zmalał, wzrósł natomiast poziom separacji ludności gorzej wykształconej. Należy także podkreślić, że poziom (nie)równomierności w rozmieszczeniu poszczególnych grup społecznych był niski i właściwie nie różnił się pomiędzy wydzielonymi strefami. Trend ten z jednej strony może być wytłumaczony przez ogólny wzrost poziomu wykształcenia mieszkańców ŁRM, jednak wynika on także z selektywnego procesu suburbanizacji (por. MARCIŃCZAK 2010a). Zmiany w procesie separacji społecznej w ŁRM potwierdzają istnienie „paradoksu” procesu segregacji w okresie poso-

cialistycznym (SÝKORA 2007) – czasowego(?) spadku poziomu segregacji po 1989 roku. Jednak analiza procesu koncentracji zwraca uwagę na przeciwną zależność. Otóż, profile koncentracji zilustrowały wzrost poziomu relatywnej izolacji wyższych kategorii społecznych. Zmiana we wzorach koncentracji podkreśla także silny wpływ procesu suburbanizacji na przebieg zmian społeczno-przestrzennych.

Tym samym wyniki niniejszej pracy wskazują na potrzebę szerszego podejścia do analizy zjawiska segregacji. Różne metody wchodzące w skład jednego z dwóch zasadniczych wymiarów mogą doprowadzić do sprzecznych rezultatów i błędnych, a raczej niepełnych, wniosków. Innymi słowy, opracowanie to rzuca nieco więcej światła na kwestie „paradoksu” procesu segregacji po upadku socjalizmu. Zatem zjawisko segregacji społecznej w warunkach posocjalistycznych ma znacznie bardziej złożony charakter niż tylko spadek poziomu separacji poszczególnych kategorii społeczno-demograficznych. Wzrost heterogeniczności społecznej różnych obszarów ŁRM odbywał się przy jednoczesnym wzroście izolacji ludności lepiej wykształconej. Stąd też można wnosić, że pomimo spadku poziomu zróżnicowania społeczno-przestrzennego w rdzeniu na skutek odpływu wyższych kategorii społecznych na tereny zewnętrzne miast (MARCINÓCZAK 2009), następuje dalsza koncentracja tej grupy społecznej w tradycyjnych lokalizacjach (przedwojenne osiedla willowe, wybrane części centrum). Strefa podmiejska natomiast wskazuje na rozwój procesu inwazji i częściowej sukcesji wybranych terenów przez wyższe kategorie społeczne. Zwłaszcza ostatni z trendów przyczynia się do, najpewniej tymczasowego, spadku poziomu segregacji. Na zakończenie raz jeszcze podkreślić należy kluczowe znaczenie wykorzystania pełnej metodologii badań nad segregacją w celu osiągnięcia możliwie najbardziej wiarygodnych rezultatów.

Bibliografia

- BORÉN T., GENTILE M., 2007, *Metropolitan Processes in Post-Communist States: An Introduction*, [w:] T. Borén, M. Gentile (red.), *Metropolitan Processes in Post-Communist States*, „Geografiska Annaler”, 89B, s. 95–110.
- BRADÉ I., HERFERT G., WEST K., 2009, *Recent trends and future prospects of socio-spatial differentiation in urban regions of Central and Eastern Europe: A lull before the storm?*, „Cities”, No. 26, s. 233–244.

- BROWN L.A., CHUNG S.Y., 2006, *Spatial segregation, segregation indices and the geographical perspective*, „Population Space and Place”, No. 12, s. 125–143.
- DOMAŃSKI H., 2004, *Struktura społeczna*, Wyd. Scholar, Warszawa.
- GENTILE M., SJÖBERG G., 2010, *Spaces of Priority: The Geography of Soviet Housing Construction in Daugavpils, Latvia*, „Annals of the Association of American Geographers”, No. 100, s. 1–25.
- GRANIS R., 2002, *Discussion: segregation indices and their functional inputs*, „Sociological Methodology”, No. 32, s. 69–84.
- HIRT S., 2007, *Suburbanising Sofia: Characteristics of Post-socialist Peri-urban Change*, „Urban Geography”, No. 28, s. 755–780.
- JAKÓBCZYK-GRYSZKIEWICZ J., 1997, *Demographic characteristics of Łódź*, [w:] S. Liszewski, C. Young (red.), *A comparative study of Łódź and Manchester*, Łódź University Press, Łódź, s. 111–124.
- JAKÓBCZYK-GRYSZKIEWICZ J., 1998, *Przeobrażenia stref podmiejskich dużych miast. Studium porównawcze strefy podmiejskiej Warszawy, Łodzi i Krakowa*, Wyd. Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź.
- JAKÓBCZYK-GRYSZKIEWICZ J., 2010, *Zmiany liczby i rozmieszczenia ludności regionu miejskiego Łodzi*, [w:] J. Jakóbczyk-Gryszkiewicz, Sz. Marcińczak, A. Siejkowska (red.), *Dynamika i skutki procesów urbanizacji w regionach miejskich po 1990 roku na przykładzie regionu miejskiego Łodzi*, Wyd. Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź, s. 27–43.
- JAKÓBCZYK-GRYSZKIEWICZ J., MARCIŃCZAK Sz., SIEJKOWSKA A. (red.), 2010, *Dynamika i skutki procesów urbanizacji w regionach miejskich po 1990 roku na przykładzie regionu miejskiego Łodzi*, Wyd. Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź.
- JOHNSTON R., POULSEN M., FORREST J., 2002, *Rethinking the analysis of ethnic residential patterns: segregation, isolation or concentration thresholds in Auckland, New Zealand*, „Geographical Analysis”, No. 34, s. 245–261.
- JOHNSTON R., POULSEN M., FORREST J., 2005, *On the measurement and meaning of residential segregation: a reply to Simpson*, „Urban Studies”, No. 42, s. 1221–1227.
- JOHNSTON R., POULSEN M., FORREST J., 2010, *Moving On from Indices, Refocusing on Mix: On Measuring and Understanding Ethnic Patterns of Residential Segregation*, „Journal of Ethnic and Migration Studies”, No. 36, s. 697–706.
- KÄHRİK A., TAMMARU T., 2008, *Population Composition in New Suburban Settlements of the Tallinn Metropolitan Area*, „Urban Studies”, No. 45, s. 1055–1079.
- KÄHRİK A., TAMMARU T., 2010, *Soviet Prefabricated Panel Housing Estates: Areas of Continued Social Mix or Decline? The case of Tallinn*, „Housing Studies”, No. 25, s. 201–219.
- KEMPEN VAN R., ÖZÜEKREN A.S., 1998, *Ethnic segregation in cities: new forms and explanations in a dynamic world*, „Urban Studies”, No. 35, s. 1631–1653.
- KEMPEN VAN R., MURIE A., 2009, *The New Divided City: Changing Patterns in European Cities*, „Tijdschrift voor Economische en Sociale Geografie”, No. 100, s. 377–398.
- KOK H., KOVÁCS Z., 1999, *The Process of Suburbanization in the Agglomeration of Budapest*, „Netherlands Journal of Housing and the Built Environment”, No. 14, s. 119–141.
- KOVÁCS Z., 1998, *Ghettoisation or Gentrification? Post-socialist Scenarios for Budapest*, „Netherlands Journal of Housing and the Built Environment”, No. 13, s. 63–81.
- KOVÁCS Z., 2009, *Social and Economic Transformation of Historical Neighbourhoods in Budapest*, „Tijdschrift voor Economische en Sociale Geografie”, No. 100, s. 399–416.

- KUPISZEWSKI M., DURHAM H., REES P., 1998, *Internal Migration and Urban Change in Poland*, „European Journal of Population”, No. 14(3).
- LADÁNYI J., 2002, *Residential Segregation among Social and Ethnic Groups in Budapest under the Post-communist Transition*, [w:] P. Marcuse, R. van Kempen (red.), *Of States and Cities: The Partitioning of Urban Space*. Oxford University Press, Oxford, s. 170–182.
- LEETMAA K., TAMMARU T., 2007, *Suburbanization in Countries in Transition: Destinations of Suburbanizers*, „Geografiska Annaler”, 89B, s. 127–146.
- LEETMAA K., TAMMARU T., ANNISTE K., 2009, *From Priority-Led to Market-Led Suburbanization in a Post-Communist Metropolis*, „Tijdschrift voor Economische en Sociale Geografie”, No. 100, s. 436–453.
- LISZEWSKI S., 2004, *Przemiany struktury przestrzennej aglomeracji przemysłowej w okresie transformacji ustrojowej (przykład łódzkiej aglomeracji miejskiej)*, [w:] J. Słodczyk (red.), *Przemiany struktury przestrzennej miast w sferze funkcjonalnej i społecznej*, Uniwersytet Opolski, Opole. s. 9–25.
- LISZEWSKI S., 2005, *Delimitacja obszaru metropolitalnego Łodzi*, [w:] K. Bald, T. Markowski (red.), *Obszar metropolitalny Łodzi – wyzwania i problem*, „Biuletyn KPZK PAN”, nr 215, s. 67–81.
- MARCIŃCZAK S., 2009, *Przemiany struktury społeczno-przestrzennej Łodzi w latach 1988–2005*, Wyd. Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź.
- MARCIŃCZAK S., 2010a, *Mieszkańcy łódzkich suburbiów w świetle wyników badań terenowych*, [w:] J. Jakóbczyk-Gryszkiewicz, S. Marcińczak, A. Siejkowska, *Dynamika i skutki procesów urbanizacji w regionach miejskich po 1990 roku na przykładzie regionu miejskiego Łodzi*, Wyd. Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź, s. 108–121.
- MARCIŃCZAK S., 2010b, *Struktura ludności regionu miejskiego Łodzi według Narodowego Spisu Powszechnego z roku 1988 i 2002*, [w:] J. Jakóbczyk-Gryszkiewicz, S. Marcińczak, A. Siejkowska, *Dynamika i skutki procesów urbanizacji w regionach miejskich po 1990 roku na przykładzie regionu miejskiego Łodzi*, Wyd. Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź, s. 92–107.
- MARCIŃCZAK S., SAGAN I (w druku), *The socio-spatial restructuring of Łódź, Poland*, „Urban Studies”.
- MARSZAŁ T., 1999, *Zróżnicowanie i kierunki rozwoju budownictwa mieszkaniowego w Polsce*, [w:] T. Marszał (red.), *Budownictwo mieszkaniowe w latach 90. – zróżnicowanie przestrzenne i kierunki rozwoju*, „Biuletyn KPZK PAN”, nr 190, s. 7–27.
- MUSTERD S., 2005, *Social and Ethnic Segregation in Europe: Levels, Causes, and Effects*, „Journal of Urban Affairs”, No. 2, s. 27–36.
- OUŘEDNÍČEK M., 2007, *Differential Suburban Development in the Prague Urban Region*, „Geografiska Annaler”, 89B, s. 111–126.
- PEACH C., 2009, *Slippery Segregation: Discovering or Manufacturing Ghettos?*, „Journal of Ethnic and Migration Studies”, No. 35, s. 1381–1395.
- POULSEN M.F., JOHNSTON R.J., FORREST J., 2001, *Intraurban ethnic enclaves: introducing a knowledge-based classification method*, „Environment and Planning”, A 33, No. 20, s. 71–82.
- REARDON S.F., O’SULLIVAN D., 2004, *Measures of Spatial Segregation*, „Sociological Methodology”, No. 34, s. 121–162.
- SIEJKOWSKA A., 2010, *Zabudowa mieszkaniowa i użytkowanie ziemi w regionie miejskim Łodzi*, [w:] J. Jakóbczyk-Gryszkiewicz, S. Marcińczak, A. Siejkowska (red.), *Dynamika*

- i skutki procesów urbanizacji w regionach miejskich po 1990 roku na przykładzie regionu miejskiego Łodzi*, Wyd. Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź, s. 63–89.
- SIMPSON L., 2004, *Statistics of racial segregation: measures, evidence and policy*, „Urban Studies”, No. 41, s. 661–681.
- SIMPSON L., 2005, *On the measurement and meaning of residential segregation: a reply to Johnston, Poulsen and Forrest*, „Urban Studies”, No. 42, s. 1229–1230.
- SIN C.H., 2003, *The interpretation of segregation indices in context: the case of P* in Singapore*, „The Professional Geographer”, No. 54, s. 422–437.
- STOYANOV P., FRANTZ K., 2006, *Gated communities in Bulgaria: interpreting a new trend in post-communist urban development*, „GeoJournal”, No. 66, s. 57–63.
- Struktura wynagrodzeń według zawodów w październiku 2006 roku*, 2008, Główny Urząd Statystyczny, Warszawa.
- STRASZEWICZ L., 1954, *Strefa podmiejska Łodzi*, „Przegląd Geograficzny”, No. 26, s. 137–155.
- SÝKORA L., 1999, *Changes in the internal spatial structure of post-communist Prague*, „Geo Journal”, No. 49, s. 79–89.
- SÝKORA L., 2005, *Gentrification in post-communist cities*, [w:] R. Atkinson, G. Bridge (red.), *Gentrification in a Global Context: The new urban colonialism*, Routledge, New York-London, s. 90–105.
- SÝKORA L., 2007, *The Czech Case Study – Social Inequalities in Urban Areas and Their Relationship with Competitiveness in the Czech Republic*, [w:] V. Szirmai (red.), *Social Inequalities in Urban Areas and Globalisation: The Case of Central Europe*, Centre for Regional Studies of Hungarian Academy of Science, Pécs, s. 77–104.
- SÝKORA L., 2009, *New Socio-Spatial Formations: Places of Residential Segregation and Separation in Czechia*, „Tijdschrift voor Economische en Sociale Geografie”, No. 100, s. 417–435.
- SZELÉNYI I., 1983, *Urban Inequalities Under State Socialism*, Oxford University Press, New York.
- TAMMARU T., KULU H. KASK I., 2004, *Urbanization, suburbanization and counterurbanization in Estonia*, „Eurasian Geography and Economics”, No. 45, s. 212–229.
- TAMMARU T., LEETMAA K., 2007, *Suburbanization in relation to education in the Tallinn metropolitan area*, „Population, Space and Place”, No. 13, s. 279–292.
- TUROK I., MYKHENKO V., 2007, *Trajectories of European Cities: 1960–2005*, „Cities”, No. 24, s. 165–182.
- WĘCŁAWOWICZ G., 1988, *Struktury społeczno-przestrzenne w miastach Polski*, Ossolineum, Warszawa.
- WĘCŁAWOWICZ G., 1992, *Segregacja ludności według poziomu wykształcenia w największych miastach Polski*, [w:] K. Wódcz, K. Czekaj (red.), *Szkoła chicagowska w socjologii*, Uniwersytet Śląski, Katowice-Warszawa, s. 185–222.
- WĘCŁAWOWICZ G., 1998, *Social Polarisation in Postsocialist Cities: Budapest, Prague and Warsaw*, [w:] G. Enyedi, (red.), *Social Change and Urban Restructuring in Central Europe*, Akadémiai Kiadó, Budapest, s. 55–66.
- WĘCŁAWOWICZ G., 2003, *Spoleczna geografia miasta*, PWN, Warszawa.
- WĘCŁAWOWICZ G., 2004, *Where the grass is greener in Poland: Regional and Intra-urban Inequalities*, [w:] R.I. Lee D.M. Smith (red.), *Geographies and Moralities. International Perspectives on Development, Justice and Place*, Blackwell, London, s. 62–77.

- WONG D., 2008, *A local multidimensional approach to evaluate changes in segregation*, „Urban Geography”, No. 29, s. 55–472.
- WIĘCŁAW-MICHNIEWSKA J., 2006, *Krakowskie suburbia i ich społeczność*, Instytut Geografii i Gospodarki Przestrzennej UJ, Kraków.
- ZBOROWSKI A., 2005, *Przemiany struktury społeczno-przestrzennej regionu w okresie realnego socjalizmu i transformacji ustrojowej (na przykładzie Krakowa)*, Instytut Geografii i Gospodarki Przestrzennej UJ, Kraków.